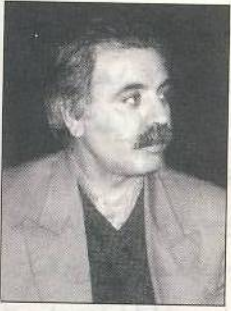

نقد و معرفی کتاب

سیری در «الموسوعة العربية»

علی رفیعی علامرودشتی

می‌شود که پیشوایان اسلام، به این مسأله کاملاً آشنا و واقف بوده‌اند، از این رو مسلمانان را تشویق به گزینش و انتخاب بهترینها کرده‌اند.

عالمان دورنگر و دانشمندان عاقبت‌اندیش نیز به پیروی از این رهنمودها، از همان دیرباز در صدد برآمده‌اند که مهمترین مسایل و موضوعات کلیدی علوم گوناگون را برگزینند و در حقیقت خلاصه، فشرده و چکیده موضوعات رشته‌های گوناگون علوم را در مجموعه‌هایی قابل فهم همگان فراهم آورند تا به هنگام نیاز و اشتیاق، به آنها مراجعه شود و مورد بهره‌برداری قرار گیرد. بدین گونه بود که صدها مجموعه علمی و دائرةالمعارف گونه در جهان اسلام پدید آمد که به شکلی گذرا و مختصر به برخی از این نوع مجموعه‌ها، در سده‌های مختلف اشاره می‌شود.

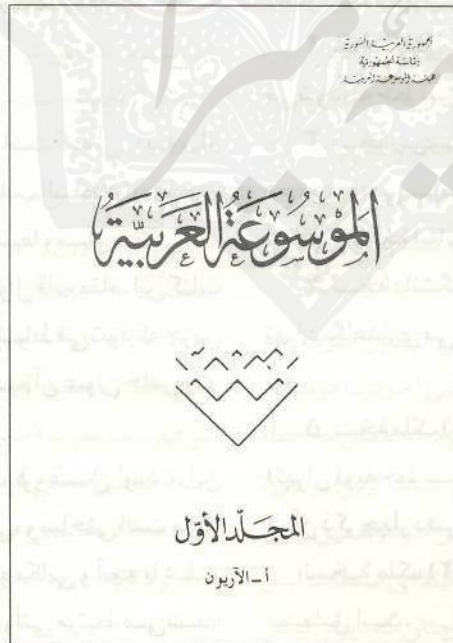
آغاز این حرکت اساسی و علمی به سده‌های نخستین اسلامی باز می‌گردد، یعنی بلافاصله پس از نهضت علمی و ترجمه کتابهای گوناگون در رشته‌های مختلف علمی، به زبان عربی که در نیمه دوم سده دوم هجری در بغداد پدید آمد. ضرورت طبقه‌بندی علوم و تنظیم معارف جدید احساس شد، ولی در اواسط قرن سوم هجری بود که نخستین مجموعه دسته‌بندی شده در حیوان‌شناسی، توسط جاحظ (متوفی ۲۵۵ ق/ ۸۶۹ م) حیوان‌شناس نامور اسلامی، به نام الحیوان، شکل گرفت.

بی‌شک شناخت شاخه‌ها و رشته‌های گوناگون علوم و بهره‌گیری از همه دانشهای بشری، به دلایل مختلف و توجیه‌پذیر، برای انسانها میسر نیست؛ زیرا از یک سو، علوم و رشته‌های گوناگون به صورت مداوم در حال پیشرفت، رشد، گسترش و هر چه بیشتر تخصصی شدن است؛ و از سوی دیگر عمر انسانها کوتاه و هر چه به سوی آینده پیش می‌رویم، کوتاهتر نیز می‌شود. از جانب دیگر، مشغله‌های انسانها، آن قدر زیاد شده که فرصت پرداختن به علوم مختلف را ندارند و موانع دیگری که بر سر راه آنها جهت دستیابی به دانشهای گوناگون پدید آمده، ایجاب می‌کند که علاقه‌مندان و عاشقان رشته‌های دانش، تدبیری بیندیشند.

اتفاقاً پیامبر اسلام (ص) در سخنی کوتاه، راه فراگیری دانشهای گوناگون را بروشنی بیان کرده‌اند: «الْعِلْمُ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُحْصَى، فَخُذْ مِنْ كُلِّ عِلْمٍ أَحْسَنَهُ» دامنۀ علم چنان گسترده است که دستیابی به همه ابعاد آن ممکن نیست، پس از هر دانشی، باید بهترینش را برگزینی.

امیرمؤمنان علی (ع) نیز در بیانی مشابه می‌فرماید: «الْعِلْمُ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُحَاطَ بِهِ فَخُذُوا مِنْ كُلِّ عِلْمٍ أَحْسَنَهُ» و در روایتی دیگر چنین فرموده‌اند: «خُذُوا مِنْ كُلِّ عِلْمٍ أَرْوَاحَهُ وَدَعُوا ظُرُوفَهُ، فَإِنَّ الْعِلْمَ كَثِيرٌ وَالْعُمُرُ قَصِيرٌ» از هر دانشی، روح، عصاره و لب آن را برگزید و پوسته‌هایش را رها سازید، زیرا علم، بسیار پر دامنه و عمر کوتاه است.

با توجه به این روایات، روشن

الموسوعة العربية

تأليف: هيئة الموسوعة العربية

دمشق، ۱۹۹۹ م

چاپ اول، مجلد اول

پس از آن ابوزید بلخی (متوفی ۳۲۲ق) کتاب اقسام العلوم و ابونصر فارابی (متوفی ۳۳۹ق/ ۹۵۰م) احصاء العلوم را پدید آوردند، کتابهای: مراتب العلوم؛ مسکویه (متوفی ۳۲۱ق/ ۱۰۳۰م)؛ تقاسیم الحکمه، الشفاء، قانون ابوعلی سینا (متوفی ۴۲۸ق)؛ طبقات العلوم ابیوردی (متوفی ۵۰۷ق/ ۱۱۱۳م)؛ مجمع العلوم نسفی سمرقندی (متوفی ۵۳۷ق/ ۱۱۴۲م)؛ مفتاح العلوم سکاکی (متوفی ۶۲۶ق/ ۱۲۲۹م)؛ جامع الفنون و سلوة المحزون ابن شیبب حرانی حلبی (متوفی ۶۹۵ق/ ۱۲۹۶م)؛ نهایة الارب نویری (متوفی ۷۳۳ق/ ۱۳۳۳م)؛ تقسیم العلوم و التعریفات جرجانی

(متوفی ۸۱۶ق/ ۱۴۱۳م)؛ انموذج العلوم جلال الدین دوانی (متوفی ۹۰۷ق/ ۱۵۰۱م) و چند تن دیگر در این قرن؛ فهرست العلوم محمد عجمی (متوفی ۱۰۵۵ق/ ۱۶۴۵م)، انموذج العلوم خلیفه سلطان مرعشی (متوفی ۱۰۶۴ق/ ۱۶۵۴م)؛ کشف اصطلاحات الفنون تهانوی (متوفی ۱۱۵۸ق/ ۱۷۴۵م)؛ خلاصة العلوم مظفر علیشاه کرمانی (متوفی ۱۲۱۵ق/ ۱۸۰۰م)؛ مجموعه العلوم محمد کاظم خراسانی (متوفای اواخر قرن سیزدهم هجری)؛ ابواب العلوم محمد هادی تهرانی (متوفی ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۳م)؛ اصطلاحات العلوم

امین الواعظین دزفولی (متوفی ۱۳۵۳ق/ ۱۹۳۴م) و صدها کتاب دیگر جز اینها در جهان اسلام تهیه و تدوین گردید که بیشتر آنها دائرة المعارف گونه‌هایی بودند، ولی بدون ترتیب الفبایی و سیستماتیک.

با پیدایش دائرة المعارفهای جدید و استاندارد کنونی در غرب - که مسلماً به پیروی از همان مجموعه‌سازیهای جهان اسلام، شکل گرفتند ولی با روشها و متدهای علمی و الفبایی شده - در جهان اسلام و کشورهای عربی نیز حرکت و نهضت دائرة المعارف نویسی به شکل جدید، آغاز گردید و عنوان «دائرة المعارف» برای نخستین بار، توسط پطرس بستانی، در حدود ۱۸۷۶م وارد زبان عربی و فرهنگ اسلامی گردید، و گرچه در همان آغاز، مقاومتی در برابر این اصطلاح و عنوان در جهان عرب پدید آمد و بیشتر دوست داشتند که از عنوان «موسوعه» استفاده کنند، اما با چاپ مجلدات مختلف این دائرة المعارف بتدریج، اصطلاح دائرة المعارف در جهان عرب

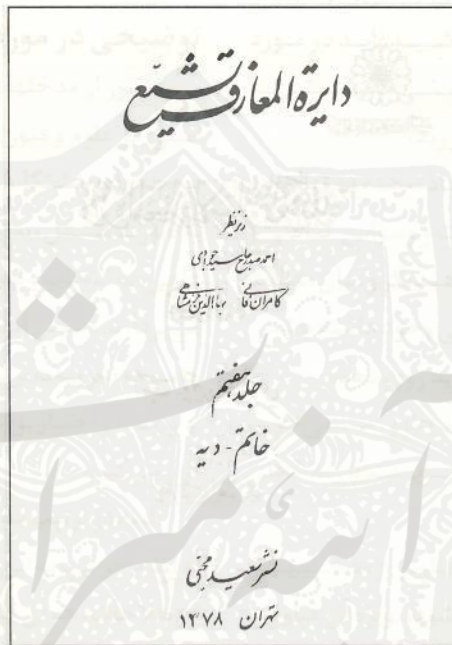
جایگاهی خاص پیدا کرد. این دائرة المعارف با مرگ پطرس بستانی تا حرف «ع» و اصطلاح «عثمانیه» بیشتر ادامه نیافت، اما بلافاصله دائرة المعارف دیگری از طرف فؤاد افرام بستانی تالیف شد که آن هم از حرف «الف» تجاوز نکرد. پس از آن فرید وجدی، دائرة المعارفی با عنوان دائرة المعارف القرن الرابع عشر العشرين در ۱۹۳۸م در ۲۰ جلد پی افکند. اصطلاح دائرة المعارف برای مجموعه‌های چند

کشورهای اسلامی نیز مجموعه‌های چند دانشی با عنوان «دائرة المعارف» یا «الموسوعه» پدید آمدند و در کشورهای ایران، هند، پاکستان، ترکیه و ایران، شروع به تألیف دائرة المعارفهای گوناگون عمومی و تخصصی کردند. حتی در این کشورها، دائرة المعارفی که به نام اسلام در اروپا تدوین شده بود به زبانهای خویش ترجمه کردند - که در این مقاله مجال پرداختن به یکایک آنها نیست. اما بد نیست بدانیم که در مصر، موسوعه جمال عبدالناصر، در افغانستان دائرة المعارف آریانا، در پاکستان، ترجمه دائرة المعارف اسلام اروپا به زبان اردو، در هند نیز ترجمه

دیگری از آن، در ایران لغتنامه دهخدا و دائرة المعارف فارسی مصاحب و ترجمه دائرة المعارف اسلام اروپا با عنوان دانشنامه ایران و اسلام شکل گرفتند.

پس از انقلاب اسلامی ایران، تألیف دائرة المعارف تشیع، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام، دانشنامه ادب فارسی و دائرة المعارفهای گوناگون عمومی و تخصصی دیگری پدید آمد که اجزای برخی از آنها چاپ شد و بقیه در حال تدوین است.

فکر تدوین یک دائرة المعارف عمومی در سوریه به سال ۱۹۵۲م باز می‌گردد. این ایده نخستین بار در کنفرانس وزیران معارف کشورهای عربی - که جامعه الدول العربیة در قاهره در ۱۹۵۳م برقرار کرد - مطرح گردید و در همان کنفرانس تصمیماتی گرفته شد و جامعه الدول العربیة، دایره فرهنگ، جامعه را موظف نمود تا هیأتی تشکیل دهد و با درخواست و دعوت از متفکران عرب، دائرة المعارفی عمومی و عربی را پدید آورند. اما این تصمیمات

هیچ گاه جامعه عمل نپوشید. تا اینکه در ۱۹۸۱/۱/۵ م، حافظ اسد -رئیس جمهوری سوریه- طی فرمانی دستور تشکیل «هیئۀ الموسوعة العربیة» را صادر کرد و این هیأت از نظر مالی و اداری مستقل بود و تنها با رئیس جمهور سوریه ارتباط داشت و در مقابل وی پاسخگو بود. از آن به بعد، این هیأت علمی، اقدام به فراهم کردن مقدمات تدوین این موسوعه نمود و به تشکیل بخشهای مختلف آن پرداخت و گروههای پژوهشی و علمی آن را تشکیل داد. سپس کار استخراج عناوین و موضوعات موسوعه، به شکل علمی آغاز گردید و براساس گفته‌های ریاست موسوعه، عناوین و مدخلهای استخراج

شده متجاوز از بیست هزار عنوان و مدخل است که طبق برآورد هیأت علمی و شورای عالی تعداد مجلدات این موسوعه، حدود سی جلد خواهد شد که هر جلد دارای هشتصد صفحه سه ستونه است.

هیأت علمی

سازمان «هیئۀ الموسوعة العربیة» متشکل از هشت بخش علمی، به این شرح است:

۱. بخش تمدن و فرهنگ عربی.
۲. بخش ادبیات و زبانهای خارجی.
۳. بخش علوم انسانی.
۴. بخش علوم عقلی.
۵. بخش علوم تطبیقی.
۶. بخش علوم پزشکی.
۷. بخش قانون و اقتصاد.
۸. بخش تربیت و فنون مختلف.

روشن است که هر یک از این بخشها دارای زیر مجموعه‌هایی است که همگی در کار استخراج عناوین، موضوعات و تألیف و تدوین مقالات، کنترل و ویرایش، هماهنگی کاملی با یکدیگر دارند. ریاست این هیأت علمی در آغاز به عهده آقای دکتر شاکر الفحام بود، اما پس از کناره گیری وی، آقای دکتر مسعود بوبو، به این سمت منصوب گردید.

هیأت علمی این موسوعه، براساس فهرستی که در آغاز جلد اول این موسوعه آمده، متشکل از ۶۳ نفر از اساتید دانشگاههای مختلف سوریه و نویسندگان و محققان سوری و غیر سوری است و بیش از هفتاد نفر از پژوهشگران و کارمندان متخصص در رشته‌های

گوناگون، در بخشهای مختلف آن مانند هیأت‌های علمی، اداری و خدماتی مشغول کار در این مرکز علمی هستند.

پس از پانزده سال کار مداوم و تلاش پیگیر، جلد اول این موسوعه علمی، با عنوان الموسوعة العربیة در سال ۱۹۹۸ م، در ۹۹۲ صفحه تألیف آن پایان یافت و در ۱۹۹۹ م، به زیور طبع آراسته گردید.

شیوه تدوین الموسوعة العربیة

هیأت علمی الموسوعة العربیة در گزینش عناوین، موضوعات، اصطلاحات و نوشتن مقالات، شیوه‌هایی برگزیده است که عبارتند

از:

۱. رعایت اعتدال در گزینش عناوین، موضوعات و اصطلاحات و اعلامی که قرار است در این موسوعه، مقالاتی ذیل آنها نوشته شود.

۲. رعایت اعتدال در نوشتن مقالات

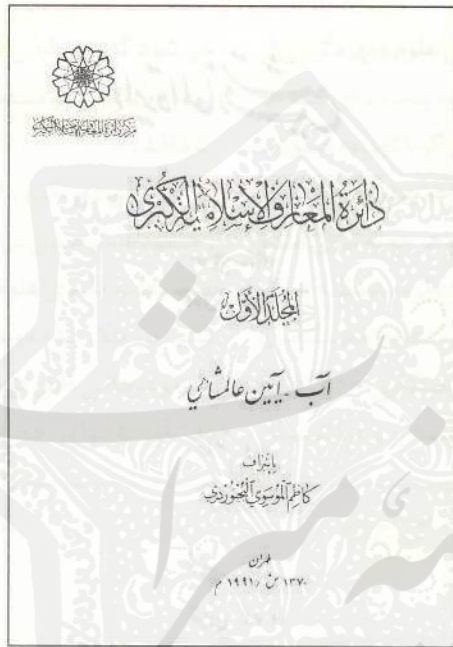
مربوط به مواد و عناوین، به این صورت که مقالات این موسوعه همسان و هماهنگ با دیگر موسوعه‌ها، دائرة المعارفها و دانشنامه‌های معروف و بین‌المللی است - بدون اینکه وارد جزئیات شوند - از طرف دیگر، نویسندگان موظف هستند همانند دائرة المعارفها و موسوعه‌های تخصصی، درباره هر موضوع، عنوان و مدخل، به

استقصاء کامل بپردازند، اما وارد تفصیلات نشوند، و فقط به کلیات اشاره و مقالات را مختصر بنویسند. بنابراین در نوشتن مقالات باید اعتدال و میانه‌روی را حفظ کنند.

۳. در این موسوعه، اصطلاحات، مدخلها و عناوینی که از ارزش علمی، منزلت اجتماعی، نقش و اثر تاریخی، ادبی، دینی، هنری، فرهنگی، جغرافیایی و علمی برخوردارند، وارد شده و در ذیل آنها مقالاتی نوشته می‌شوند.

۴. در این دائرة المعارف در بخش اعلام زنده، فقط به اعلام رؤسای کشورها اکتفا شده است.

۵. در این موسوعه، اسامی و اعلام غیر عرب بویژه، اروپایی و غربی بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، زیرا معتقد است که اعلام عربی در گذشته و حال را در بیشتر منابع و مراجع، براحتی می‌توان یافت و در دسترس همگان است، اما اعلام غیر عرب کمتر در منابع عربی یافت می‌شود.

الموسوعة العربية نوشته شده اند.

۱۴. در موارد لازم، همراه برخی از مقالات، به تناسب نیاز، عکسها، تصویرها، جدولها، نقشه‌ها و اسنادی جهت توضیح، روشنگری و پاسخ به خواسته‌های خوانندگان چاپ شده است.

۱۵. پس از نوشته شدن مقالات توسط عده‌ای از پژوهشگران و متخصصان نخبه، هیأت ویرایش، این مقالات را کنترل و ویرایش علمی و فنی نموده و آن را برای چاپ آماده می‌کنند. البته گاهی نیز ممکن است که برخی از مقالات نوشته شده از جانب شورای موسوعة العربية و هیأت علمی مردود اعلام شود.

توضیحی در مورد عناوین

منظور از مدخلها و عناوین در این موسوعه، رؤوس موضوعات اصلی در علوم و فنون مختلف است. این عناوین و مدخلها، در بخشهای هشتگانه علمی، گزینش، انتخاب و تهیه می‌گردد، اما به صورت مستقل، به این معنا که هر یک از بخشهای هشتگانه هیأت علمی، به انتخاب و تهیه موضوعات و عناوین مربوط به بخش خویش می‌پردازند، سپس آنها را به ترتیب در آورده، و در نهایت، همه عناوین موسوعة العربية به ترتیب الفبایی چیده و منظم می‌شوند و به ترتیب اولویت، در اختیار نویسندگان متخصص و زبده هر فن و رشته علمی قرار می‌گیرد.

البته در ترتیب مدخلها و عناوین، نظام کلمه‌ای مورد توجه است نه نظام حرفی، به این معنا که در این موسوعه، عناوین و مدخلها و اصطلاحات، همان طور که اشتها دارند و متداول هستند، مدخل و عنوان قرار می‌گیرند، نه اینکه به ریشه و مصدرشان ارجاع شوند. مثلاً: اصطلاح و عنوان: «اتحاد الكتاب العرب» به همین شکل عنوان قرار می‌گیرد، نه اینکه به ماده و ریشه «وحد» ارجاع شود. در اعلام و عناوین ترکیبی نیز، همان شکل نامگذاری اصلی مورد نظر هستند

۶. در الموسوعة العربية تأکید فراوانی روی مسایل و موضوعات و مفاهیم جدید شده است و نویسندگان کوشیده‌اند در مورد موضوعات علمی، اجتماعی، فرهنگی و دینی، بیشتر به دستاوردهای جدید فکری و علمی اهتمام ورزند.

۷. مقالات باید به صورت و زبانی آسان، ساده، همه فهم با بیانی روشن، نثری شیوا و روان و امروزی اما با دقت و وسواس کافی و مستند نوشته شوند و بین اجزای یک مقاله با همدیگر و میان مقالات و مجموعه موسوعه، ارتباطی صحیح و منطقی وجود داشته باشد.

۸. در متن مقالات، به هیچ وجه تکرار نباید روی دهد.

۹. مقالات مربوط به دولتها و کشورها، باید حاوی مسایلی چون: جغرافیا، تاریخ، تمدن و فرهنگ، ادب، فن و سایر مسایل به شکلی منظم و مرتب و به همین ترتیب بیاید.

۱۰. در پایان هر مقاله باید موضوعات، عناوین و مدخلهای همسو، مرتبط و مرادف مطرح و به آنها اشاره شود، بویژه آن عناوینی که در این موسوعه دارای مقالات مستقل خواهند بود.

۱۱. کوشش هیأت علمی موسوعه بر این است که تا حد ممکن از نویسنده عرب زبان اهل سوریه استفاده شود، در مرحله دوم از قلم نویسندگان عرب غیر سوری و در مرحله سوم از دانشمندان و متفکران و نویسندگان غیر عرب مسلمان و سایر نویسندگان و اهل قلم در سراسر جهان، زیرا اگر نویسندگان همگی اهل سوریه باشند، دسترسی و ملاقات آنها بسیار آسان خواهد بود، بویژه برای تحویل عناوین مقالات به آنها و تحویل گرفتن مقالات از آنها.

۱۲. در پایان هر مقاله، برخی از منابع و مراجع، جهت استفاده بیشتر خوانندگان، ارائه شده است.

۱۳. همچنین اسامی نویسندگان، در پایان هر مقاله‌ای که نوشته اند، ثبت شده و مقالاتی که بیش از یک نویسنده دارد، اسامی همه آنان در پایان مقالات آمده و مقالاتی که در پایان آنها حروف (ج و ت) نوشته شده، نشانگر آن است که این گونه مقالات، از جانب هیئت

و عنوان مقاله واقع می‌شوند، مثلاً: «الادب العربی الحدیث» که به «الادب العربی» ارجاع و در ذیل آن عنوان مطرح می‌شود، اما بحث درباره ادبیات یک دولت، درست زیر نام همان دولت می‌آید. در مورد اسامی اعلام و دولتها، چند نکته مورد توجه قرار می‌گیرد که به این شرح است:

الف. اگر احتمال اشتباه در مورد خواندن و فهم آنها پیش آید، باید اعراب گذاری شوند، چه اینکه مدخل و عنوان باشند یا در ضمن مقالات آورده شوند.

ب. در مورد ضبط نامهای غیر عربی، به همان شکل که در همان زبان تلفظ می‌شوند، در موسوعه، ثبت و ضبط می‌گردد و آوانگاری می‌شود و در میان گیومه قرار می‌گیرد. فقط اسامی غیر عربی که در جهان عرب شایع و رایج است، به همان شکل که در ادبیات و زبان عربی رایج هستند و تلفظ می‌شوند در موسوعه، عنوان قرار می‌گیرند یا در متن مقالات می‌آیند.

ج. اسامی عربی قدیمی بر اساس شهرتشان عنوان قرار داده می‌شوند و دیگر معادلها و اسامی کوچکتر و غیر مشهورشان، به همان نام شهر، ارجاع داده می‌شود.

د. نامهای عربی که در زبانهای دیگر تحریف شده و در آن زبانها به همان صورت تحریف شده، تلفظ می‌شوند، در این موسوعه، به اصل صحیح عربی خود باز می‌گردند و عنوان قرار می‌گیرند.

هـ. اعلام دولتها و اماکن جغرافیایی، ذیل نام رسمی بین المللی آنها خواهد آمد، مانند: اردن که ذیل: «المملكة الاردنية الهاشمية» یا مصر که ذیل «جمهورية مصر العربية» - همان نامی که در سازمان ملل متحد، به آن شناخته شده‌اند - می‌آیند.

و. در این موسوعه، بنابر ضرورت، برخی از موارد و اصطلاحات و اعلام و... که لازم بوده از تکرارشان پرهیز شود، به صورت رمز و اختصار ثبت شده‌اند و این گونه موارد در آغاز هر جلد از این موسوعه، جهت استفاده مطالعه کنندگان گنجانیده شده است، مانند: مقیاسها، اوزان، نام برخی از مراجع، سالهای قمری و میلادی، جلد، صفحه و جز اینها.

موسوعة العربية، به صورت سه ستون در هر صفحه تنظیم شده تا گنجایش مطالب و مقالات بیشتری داشته باشد. برخی از موارد نقص و ایرادی که در مجلد اول این موسوعه به چشم می‌خورد عبارتند از:

۱. شکل متداول و موسوم، در کلیه دائره المعارفهای علمی بین المللی، ارجاع هر پاراگراف در متن مقالات، به منابعی است که

این پاراگراف از آنجا اخذ و استفاده شده است که متأسفانه، در این موسوعه چنین نیست و در هیچ یک از مقالات، در متن مقاله، ارجاع به یک منبع و مرجع وجود ندارد و ذکر منابعی که در پایان شده راهگشا نیست.

۲. با اینکه این موسوعه در حقیقت نوعی دائره المعارف عمومی است و ادعا هم شده که این موسوعه به صورت عمومی و استاندارد تهیه شده، ولی در عمل - و دست کم در عناوین و موضوعاتی که در جلد اول آمده - این ادعا به اثبات نرسیده است، زیرا اولاً مقالات تهیه شده، مانند سایر دائره المعارفهای بین المللی استاندارد و با ضوابط شناخته شده نیست و ثانیاً در این موسوعه، نسبت به عناوین و موضوعات، اصطلاحات و مدخلهایی که مربوط به ایران یا برخی از کشورهای اسلامی دیگر است، کم توجهی شده، به عنوان مثال: بین ایران و هند تفاوت فراوانی به چشم می‌خورد، زیرا در این دایره المعارف خیلی از عناوین بزرگان هند آمده، در حالی که از بزرگان ایران نامی برده نشده است.

۳. با همه دقت و وسواسی که در ویرایش و کنترل مقالات شده است، اغلاط چاپی فراوانی در آن راه یافته، گرچه خود نقص بزرگی است، اما از اهمیت کار نمی‌کاهد و تلاشی چنین بزرگ و عظیم، طبیعتاً دارای این نقصها می‌باشد. جلد زر کوب، روکش چشم نواز، حروفچینی زیبا و محتوای مقالات، تا حدودی این نقیصه‌ها را جبران کرده است.

سعی دست اندر کاران تهیه و تدوین این موسوعه مشکور و از خداوند متعال، ادامه و استمرار این کار خطیر و بزرگ را خواهانم.

هو الباقي

متأسفانه همزمان با طی مراحل فنی قبل از چاپ مجله، با خبر شدیم که آقای دکتر مسعود بوبو، ریاست محترم هیئت علمی الموسوعة العربية، اواسط مهرماه ۷۷ به سرای باقی شتافته است. مرکز نشر میراث مکتوب این ضایعه را به فرهیختگان کشور سوریه و کلیه دانش پژوهان تسلیت می‌گوید.